

УДК 94:334.732.2(477.8)

Вісин В. В., Вісіна Т. М. [□]

Луцький національний технічний університет

Ліщук В.І.

Східноєвропейський національний університет

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ ХХ С

У статті розкрито процес відродження кооперативної системи на Волині у першій половині 20-х років ХХ ст. Висвітлено умови, в яких відбувалася відбудова повоєнної кооперації. Показано кількісну і якісну динаміку відновлення різних видів кооперативів.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, ревізійний союз, споживча кооперація, кредитна кооперація, Волинь.

V. Visyn, T. Visyna, V. Lishuk

CO-OPERATIVE MOTION IN THE VOLYN PROVINCE IN THE FIRST HALF OF 20TH OF XX C

In the article the process of revival of the co-operative system is exposed on Volyn in the first half of 20th of XX c. Terms which renewal of post-war co-operation was in are reflected. The quantitative and high-quality dynamics of proceeding in the different types of cooperative stores is rotined.

Keywords: co-operation, co-operative motion, auditing union, consumer co-operation, credit co-operation, Volyn.

В. В. Висын, Т. Н. Висына, В.И. Лищук

КООПЕРАТИВНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ВОЛЫНСКОМ ВОЕВОДСТВЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20-Х ГОДОВ ХХ В

В статье раскрыт процесс возрождения кооперативной системы на Волини в первой половине 20-х годов ХХ в. Отражены условия, в которых происходило восстановление послевоенной кооперации. Показана количественная и качественная динамика возобновления разных видов кооперативов.

Ключевые слова: кооперация, кооперативное движение, ревизионный союз, потребительская кооперация, кредитная кооперация, Волинь.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Реформування кооперативного сектора, яке вже давно назріло у

[□] В. В. Вісин, Т. М. Вісіна, В.І. Ліщук [□]

нашій країні, неможливе без врахування вже накопиченого історичного досвіду. Кооперація Волині від її зародження і до нинішнього дня витримала важкі випробування і засвідчила свою життєздатність у різних державно-правових системах: Російської імперії, Другої Речіпосполитої, фашистської Німеччини й Радянського Союзу. Лише в умовах польської держави волинська кооперація розвивалася згідно з кооперативними принципами. Тому актуальним є дослідження функціонування кооперативного руху на Волині у першій половині 20-х років ХХ ст. На думку автора, розкриття означеного питання дасть змогу краще оцінити ті проблеми, з якими зіткнулася вітчизняна кооперація у міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Означена проблема деякою мірою відображена у вітчизняних дослідженнях. Однак досі відсутнє дослідження чинників, які впливали на відродження кооперації на Волині в даний період.

Цілі статті. Мета статті – розкрити процес відродження кооперативної системи Волинського воєводства в 20-х роках ХХ ст. Для цього необхідно вирішити наступні завдання: розкрити умови, в яких відбувалася відбудова повоєнної кооперації. Показати кількісну і якісну динаміку відновлення різних видів кооперативів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

На розвиток волинської кооперації суттєво вплинула Перша світова війна. Довготривалі військові дії майже дощенту знищили довоєнну кооперативну структуру. Майно багатьох товариств було пограбоване. Велика кількість кооперативів просто припинили існування. Пропали вклади, розміщені в кредитних установах різного державного підпорядкування. Тому найбільше постраждала саме кредитна кооперація. Споживча кооперація, начебто була неушкодженою. Збереглася не тільки організаційна структура але й збільшилася кількість членів товариств. Однак це було тимчасове кон'юнктурне явище, зв'язане з загальним зuboжінням та злиденністю життя населення, а не його ідейними зв'язками з кооперацією.

Відродження кооперації у Волинському воєводстві розпочалося на початку 20-х років ХХ ст. Проте різнорідне кооперативне законодавство значно утруднювало належне функціонування усіх

типів кооперативів. Попередні кооперативні закони країн, під владою яких перебували землі новопосталої польської держави, значно відрізнялися між собою, а тому потребували негайного усунення усіх суперечностей та недоліків. Особливо це стосувалося земель, які перебували під владою Росії та Австрії. Роботу з уніфікації кооперативного законодавства зініціювала перша конференція працівників кооперативного руху, яка відбулася у лютому 1918 р. у Любліні [1], а 29 жовтня 1920 р. сейм ухвалив новий кооперативний закон польської держави. Відповідно на території Другої Речіпосполитої втратили чинність: австрійський закон від 9 квітня 1873 р. і 10 червня 1903 р.; німецькі закони від 1 травня 1889 р. і 20 травня 1898 р.; російський кредитний закон та статuti кооперативів, а також декрет начальника держави від 8 лютого 1919 р., які стосувалися кооперативного руху. Закон про кооперацію вступав у дію з 1 січня 1921 р. [2]. Новий закон ґрунтувався на засадах і принципах кооперативного руху, а відтак забезпечував йому прогресивний розвиток. В кооперативних установах запроваджувалися демократичні керуючі і контролюючі органи, загальним зборам надавалося право призначати та звільняти членів правління та наглядової ради кооперативу. Між членами правління та наглядової ради заборонялися відносини підлеглості чи спорідненості, чим запобігалось управління товариством клікою. Законом створювалася державна Кооперативна рада, яка була сполучною ланкою між урядом та кооперативами. Проте найважливішим стало чітке визначення дефініції кооперативу. Визначаючи його поняття, закон забороняв створення фіктивних товариств. Існуючі кооперативні товариства мали пройти переатестацію або зліквідуватися. Загалом, кооперація у Польщі у двадцятих роках діяла в ліберальних правових умовах. Державна Кооперативна рада не зловживала своїми повноваженнями і не обмежувала діяльності кооперативних союзів. Сприятливий клімат для кооперативного розвитку створювало і загальнодержавне законодавство. Про це свідчать закони про державний житловий фонд, про містобудування, про створення кредитних установ, про молочарство, а також податкове законодавство. Для розвитку житлово-будівельної кооперації сприяла протекційна політика держави. 1 серпня 1919 р. був створений Державний будівельний фонд, який надавав позички будівельно-житловій кооперації, а 21

липня 1921 р. виданий закон про надання державних земельних ділянок для будівельних кооперативів [3].

Слід зазначити, що перші роки незалежності Другої Речіпосполитої не сприяли розвитку кооперації. Перетворення влади відбувалися у період значної радикалізації суспільно-політичних стосунків та нестабільності економічної ситуації. В умовах девальвації польської марки кооперативи працювали зі збитками, капітали їх зменшувалися, працівникам не виплачувалась зарплата, про заощадження не можна було навіть думати. Причинами слабого поширення кооперації на північно-західних землях були і низька свідомість населення, і відсутність ідейного проводу (кваліфікованих кадрів), і те, що до 1924 р. відбувався відхід від старих довоєнних форм кооперації та визначалися шляхи і засоби до її перебудови. В умовах, коли населення не звикло до нових форм, коли була розруха, коли люди не могли добре зорієнтуватись, різноманітні агітатори на кооперації заробляли гроші. У перші повоєнні роки під назвою кооперативів виникали товариства, які з кооперацією майже нічого не мали спільного. Тому в цей період різні кооперативи засновувались, ліквідовувались, мінялись як в калейдоскопі. Так, наприклад, в 1921 р. в Острозькому повіті було 26 кооперативів [4, арк. 83], а в 1923 – 6 [5, арк. 2]. Кооперативи змінювалися з такою швидкістю, що ревізійні союзи не встигали перевіряти їхнє становище перед прийняттям у члени. Щоб не виникали нежиттєздатні кооперативи ревізійні союзи стримували затвердження статутів до одержання інформації про основні фонди та фаховий вишкіл осіб кооперативного управління. На розвиток кооперації впливали також перешкоди, які чинила польська влада. Це і відмова в реєстрації статутів організацій, і переслідування за національну і партійну приналежність. Причому ці заходи застосовувались не тільки українських чи польських кооперативів, а й інших громадських товариств. З травня 1922 р. по липень 1923 р. адміністративна влада відмовила у реєстрації статутів 218 різноманітним кооперативам і товариствам Волинського воєводства [6, арк. 4].

На якість кооперативного будівництва вплинули і недоліки організаційної структури. Старі кооперативи різного виду намагалися переоформитися на універсальні господарсько-споживчі. Особливо це стосувалося кредитних і ощадно-позичкових товариств, бо цілковитий розлад грошової системи не дозволяв їм відновлювати своєї ощадно-позичкової діяльності. У 1921–1923 рр. відчувався

дефіцит фінансів через інфляцію з одного боку та залученням коштів на відновлення економіки держави. Про нагромадження власних обігових коштів в умовах галопуючої інфляції не могло бути і мови. Тільки нечисленні кооперативи, яким вдалося локалізувати власні грошові засоби у нерухомості могли вигідно використовувати ощадні вклади. Такий метод створення універсальних кооперативів на місцях спочатку вважали доцільним, щоб не розпоршувати матеріальні та людські ресурси у тих місцевостях, де існувало небагато кооперативів й усунути шкідливе суперництво різних товариств. Прибутки одного відділу нерідко вкладалися в розвиток інших, що мало привести до покращення справ у господарсько-економічній діяльності. Однак процес створення місцевих кооперативів не відбувся у бажаному напрямку. Універсальні товариства майже не виникали. Для їх заснування потрібні були час і підготовлені фахівці. Краще відроджувалася рільничо-торговельна кооперація. Це було викликано збільшеним попитом на сільськогосподарську продукцію у перші повоєнні роки. Господарсько-споживчі кооперативні крамниці легко було організувати і в них була найбільша потреба. Споживча кооперація досить швидко стала важливим джерелом постачання товарів населенню країни, у тому числі й закордонних. У період інфляції значно зросли її обороти та кількість членів у товариствах.

У деяких повітах комітети організації кооперативів почали вести господарську діяльність і перетворювалися в повітові союзи. Траплялося, що останні розвивалися на базі якогось сильнішого місцевого осередку. Виходило, що кооперативи насаджувались згори – спочатку при 2-3-х товариствах засновувався повітовий союз, а потім починала розширюватися мережа і з цього форсування подій нічого доброго не виходило. У Волинському воєводстві повітові союзи кооперативів (ПСК) з'явилися в Острозі, Кременці, Дубні і Ковелі. Проте поспішне і слабо підготовлене заснування мало небажані наслідки. Засновані до 1924 р. волинські союзи були досить слабкими, бракувало знань, було користолюбство, не було об'єднавчого центру. Якщо враховувати відсутність кредитів, падіння польської валюти, зубожіння українського населення, то стане зрозумілим те, що багато кооперативів Волинського воєводства закривалося, після 1-3-х років існування. Наприклад, на зборах Кременецького союзу кооперативів 26 квітня 1924 р. зазначалося, що з 40 кооперативів припинили діяльність 24 товариства [7, арк. 6]. Темпи розвитку кооперації на Волині суттєво відрізнялися від інших

регіонів польської держави. Якщо на початку 1923 р. у Волинському воєводстві існував 61 український кооператив, з них: в Острозькому повіті – 6, Рівненському – 8, Кременецькому – 26, Луцькому – 3, Володимирському – 1, Дубнівському – 16, Ковельському – 1 [5, арк. 2–14], то у 1924 р. їх кількість скоротилась до 44 [8, с. 6]. Кількість кооперативів Волинського воєводства у 1922–1929 рр. відображена у таблиці 1 [9].

Таблиця 1

Кооперативні товариства Волинського воєводства у 1922–1929 рр.

Види кооперативів	Рік (станом на 01.01.)							
	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
Споживчі	222	24	59	97	116	139	161	273
Житлово-будівельні			4	5	9	13	16	24
Кредитні	18	14	19	48	103	127	165	331
Рільничо-торговельні		4	7	11	16	20	25	35
Інші торговельні			3	4	5	6	6	10
Сировинно-ремісничі							1	4
Яйчарські, молочарські, відгодівельні					2	7	21	61
Інші рільничі								
Рільничо-промислові	5							
Інші промислові								1
Книжково-видавничі			3	3	3	3	3	3
Інші і невизначені	1	1	4	11	11	11	13	15
Разом	246	43	99	179	265	326	411	757

Як бачимо, на початку 1922 р. у Волинському воєводстві було 246 кооперативів. Переважно це були довоєнні товариства, які ще не перереєструвалися згідно з вимогами нового кооперативного закону.

У цей час на 100 тисяч мешканців Волинського воєводства припадало 17 членів кооперативів (середній показник у Польщі становив 49 чл. на 100 тис. ос.). У наступному році відбулося різке зменшення кількості товариств до 43, що пояснюється дієвістю нового кооперативного законодавства. Лише з 1924 р. почалася певна нормалізація та поступове зростання різних видів кооперативів.

Таким чином, слід констатувати, що волинський кооперативний рух, як і кооперативний рух усєї Польщі, у 1919-1924 рр. характеризувався роз'єднаністю та організаційними розбіжностями. Це спричинялося різними правовими умовами розвитку тих держав, під владою яких до Першої світової війни кооперативи формувалися, а також новими розбіжностями в уже новопосталій польській державі як: національними, регіональними, політичними тощо. Тому й не дивно, що консолідація кооперативного руху була пріоритетною в завданнях кооперативної та державної влади. Цьому була й присвячена перша конференція представників кооперативного руху, яка відбулася у лютому 1918 р. у Любліні. Прихильником ідеї уніфікації кооперативного руху був Ф. Стефчик, представники споживчої і сільськогосподарської кооперації. Однак, об'єднанню перешкоджали великі розбіжності між різними видами кооперативів, а також національні відносини. Активний опір об'єднанню чинили представники класового кооперативного руху, які виступали за автономність не тільки центральних організацій, а й місцевих, виходячи зі своїх спеціальних інтересів. Тому не все було так просто. На другій конференції представників кооперативного руху, яка відбулася 11–12 листопада 1921 р. у Познані було запропоновано об'єднати кредитну кооперацію [10]. Третій з'їзд представників кооперативних організацій Другої Речіпосполитої відбувся 15-16 лютого 1924 р. у Львові. Загалом, усі ці зібрання висловилися за об'єднання споріднених видів кооперативних організацій. Четвертий з'їзд представників польської кооперації відбувся 8 жовтня 1933 р. з метою вироблення спільної позиції щодо запропонованих змін до кооперативного закону, ухваленого сеймом 13 березня 1934 р. Після цього розпочалася активна реалізація інтервенціоністської політики держави в кооперативній сфері [11].

Консолідація кооперативного руху у польській державі відбувалася на галузевому, регіональному, національному та державному рівнях. Насамперед, у Другій Речіпосполитій відбувалися галузеві кооперативні з'їзди кооперативів різного

значення та меж впливу. У споживчій кооперації тих років діяло кілька союзів. Найвідомішим був Союз польських споживчих товариств, який діяв на панкооперативістських ідеях. Його створення відбулося на Першому конгресі споживчих кооперативів 1-4 листопада 1918 р. Класовий кооперативний рух представляв, створений 10 травня 1919 р. у Варшаві Союз робітничих споживчих кооперативів. В його діяльності від самого початку виникли великі труднощі. Через зв'язки з комуністами, влада не була зацікавлена в його розвитку. Часті репресії, тяжка економічна ситуація та розділ робітничого руху на політичні організації призвели до занепаду цього робітничого союзу. Тому ці два союзи об'єдналися у 1925 р. у Союз споживчих кооперативів Речіпосполитої Польської, який увійшов до Міжнародного кооперативного союзу. Великого суспільного значення набув з'їзд «Сполема» – Союзу споживчих кооперативів Речіпосполитої Польської, присвячений його 25-річчю. Він відбувся 13–14 червня 1936 р. у Варшаві й презентував глибоке реформування політично-господарського устрою держави, з метою обмеження впливу великого капіталу й окреслення широкого поля діяльності міських і сільських кооперативів різних видів у народному господарстві. Однак він ще не набув значення кооперативного конгресу у сучасному розумінні. Значно простіше відбувалося об'єднання сільськогосподарської кооперації. У 1924 р. виникло два союзи: Унія кооперативних союзів Речіпосполитої Польської з осідком у м. Познані та Об'єднання союзів сільськогосподарських кооперативів Речіпосполитої Польської у Варшаві. Обидві організації були федераціями ревізійних союзів та господарських центрів. У першому переважали кооперативи на шульце-делічевських засадах, а в другому – на райфайзенівських засадах. У 1934 р. вони об'єдналися у Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів Речіпосполитої Польської. Будівельні кооперативи утворили у 1931 р. самостійний Союз будівельних і будівельно-житлових кооперативів. У 1934 р. до них приєдналися кооперативи праці та працівників ощадно-позичкових товариств. Новопостала організація стала називатися Союз кооперативів і об'єднань працівників [12, s. 3].

Загалом, у 1922 р. у Польщі було 25 різних кооперативних союзи. На території, яка раніше належала Російській імперії діяли 10 союзів (Союз польських споживчих товариств (1911 р.), Ревізійний союз польських рільничих кооперативів (1916 р.), Союз будівельних кооперативів (1917 р.), Союз німецьких спілок в Польщі (1917 р.),

Польський ревізійний союз кредитних кооперативів (1918 р.), Центрально споживчих кооперативних товариств християнських робітників (1919 р.), Союз робітничих споживчих кооперативів (1919 р.), Ревізійний союз кооперативів державних, комунальних і суспільних службовців (1921 р.), Ревізійний союз єврейських кооперативних товариств (1922 р.), Кооперативний кредитний союз євангельських кооперативів) [13, s. 87–88].

Окрім галузевої та державної, на Волині у 1921–1924 рр. розпочалася регіональна і національна консолідація кооперативних установ. Кооператори Волині прагнули створити єдиний об'єднаний центр для координації дій, розміщених по всьому воєводству кооперативів. Слід зауважити, що велику допомогу у відбудові кооперативної організації надали учасники визвольних змагань. Повернувшись додому, збагачені знаннями, практичним і недавнім історичним досвідом, ці люди надали нового стилю громадській роботі. Позбавлені доступу до вигідних державних посад, молоді кооператори не вагалися прикладати до дрібної праці свою високу освіту, набуту в закордонних університетах. Спочатку вони працювали безкорисно, без відповідної винагороди за прилавками кооперативних магазинів, в молочарнях, народних банках, вчилися на власних помилках, налагоджували кращу діяльність. Звичайно, досить важко зараз зібрати докладні відомості про заслужених кооператорів нашого краю. Тому згадаємо хоча б деякого з них. Це: українські послы – брати Антон і Павло Васиньчуки, С. Жук – директор Українбанку у Почаєві, А. Блашук, С. Наїдко – луцькі кооператори, П. Доманицький, О.Ковалевський та інші [14, с. 474]. Вони розпочали новий кооперативний період в історії Волині, позначений не лише економічними зрушеннями, а й поживленим загальнонаціональним розвитком, спрямованим на самодопомогу і самооборону. З їх ініціативи починають скликатись з'їзди волинської кооперації. Так, у квітні 1922 р. в м. Кременці відбувся кооперативний з'їзд за участю української інтелігенції Волині, гостей з Галичини, Холмщини і Варшави, на якому було ухвалено створити Союзбанк для фінансування українських кооперативів. Також на цьому з'їзді з боку українського суспільства і української преси було зроблено докір керівнику Кременецького союзу українських кооперативів за надмірний контакт з польською місцевою владою та ігнорування конспіративно-політичної праці українського суспільства [15, арк. 8]. З метою згуртування кооперації та

покращення її стану у 1923 р. в Луцьку був скликаний крайовий кооперативний з'їзд. Стан волинської кооперації розглядався також на з'їзді делегатів української кооперації Волинського, Поліського, Люблінського воєводств, що проходив у Луцьку 11 травня 1924 р. На ньому були присутні 25 делегатів від названих регіонів і чотири делегати від Крайового ревізійного союзу у Львові [7, арк. 5]. Ініціювали скликання з'їзду послі Антон і Павло Васиньчуки, Сергій Козицький. На з'їзді відзначалося, що в економічних умовах останніх років, в умовах переслідування польської адміністрації, безправного стану і надмірних податках на селянина кооперація мала стати важливим чинником розвитку українського народу. Акцентувалося, що розвитку кооперації перешкоджають відсутність кредитів, українського капіталу та національної буржуазії і інтелігенції, які могли б очолити «темний український люд». Львівські делегати запропонували утворити на Волині кооперативний центр для координації дій, а також створити каси типу Райфайзена з метою концентрації капіталу для торгівлі, щоб волинські кооператори не чекали допомоги ззовні, а працювали на самодостатності кооперативів. Обговорювалась пропозиція А. Васиньчука про створення економічно-господарської ради всіх українських земель і поєднання роботи волинської і галицької кооперації. Щодо піднесення культури українського населення, було схвалено створити кооперативні курси, наукові бібліотеки, посилити інструкторську підготовку [7, арк. 7-8].

У грудні 1922 р. державна Кооперативна рада надала право проведення ревізій на необмеженій території і на час «аж до скасування» провідному центру західноукраїнської кооперації – Крайовому ревізійному союзу у Львові [16, s. 22]. Тут слід наголосити, що найістотнішою справою в стосунках між польською центральною владою і українською кооперацією протягом усього 20-річчя була проблема про межі дії українського ревізійного союзу. У даному випадку ревізійний союз у Львові отримав право проведення ревізій на території Волині. В основі рішень польської влади лежав, як могло здаватися – не ліберальний закон 1920 р., а пізніша мотивація державної кооперативної влади. В листі волинського воєводи, надісланому до міністерства внутрішніх справ вказувалося про доцільність поширення діяльності союзу на всю державу, оскільки це підкреслило б єдність території всієї держави і не підкреслювало окремішність Галичини; припинило українські

виступи на міжнародній арені з приводу переслідування кооперації, розпорошило українські організації в середовищі з меншим процентом українського населення; примусило союз вести листування польською мовою з властями інших воєводств і зменшило мовний сепаратизм українців [17, s. 193]. Незалежно від мотивів, якими керувалася влада, даючи українському союзові право діяльності на терені всієї держави, ці рішення створили українській кооперації можливість зламу «сокальського кордону» в господарській сфері. Відтак, у першій половині 20-х років почалися активні контакти українських кооператорів Галичини і Волині й заклалися умови подальшої консолідації західноукраїнського кооперативного руху.

Висновки. Отже, у 1919-1924 рр. почалося відродження волинської кооперації в умовах новопосталої польської держави. Відбудові і розвитку кооперативів заважали такі фактори як зміна держаної приналежності краю, повоєнна розруха господарства, зубожіння населення, нестабільність економічних відносин, гіперінфляція польської марки, перешкоди адміністративної влади. Не сприяли відродженню кооперативної системи і недостатня національна свідомість населення, відсутність кваліфікованих кадрів та координаційного центру, а також господарські і організаційні прорахунки самих товариств на початковому етапі. Тим не менше в означений період відбулася реорганізація кооперативної системи згідно з вимогами нового кооперативного закону; кооперативи відійшли від застарілих та недієвих форм господарювання, налагодили нормальну економічну діяльність. У першій половині 20-х років утворилися національні та регіональні ревізійні союзи та кооперативні об'єднання, які почали поширювати свій вплив на кооперативні установи Волинського воєводства та заклалися умови для ефективного функціонування кооперативної системи.

1. Kuśmierz B. Polska ustawa sp?dzielcza / B. Kuśmierz // Kalendarz Sp?dzielczy na 1921 r. Warszawa (1920). – s. 73.
2. Dz.U.R.P. – № 111 – poz. 733. – art. 130. – Wejście w życie i wykonanie ustawy.
3. Laczysław A. Sp?dzielczość budowlana / A. Laczysław – W : Dziesięciolecie Polski.... – s. 803.
4. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф.1, оп. 2, спр. 16.
5. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 434.
6. Держархів Волинської обл, ф. 46, оп. 9-а, спр. 19.
7. Держархів Волинської обл, ф. 1, оп. 2, спр. 506.

8. Відтята частина від цілості // ГКЧ. – 1935. – 20 січня 1935. – Ч. 3. – С. 5-8.
9. Складено на основі: Tablice statystyczne Polski. 1923. – Warszawa–Bydgoszcz : Instytut wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1923.; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok wydania II-VII. 1923–1029. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924–1029.
10. Druga Konferencja Przewodników Ruchu Spółdzielczego // Rzeczypospolita Spółdzielcza. – 1921. – № 12. – s. 426, 432.
11. Rusiński Wł. Zarys polskiego ruchu spółdzielczego / Wł. Rusiński . – Cz. 2. – Warszawa, 1967. – s. 134.
12. Andrzej Jerzy Papierowski Spółdzielczość w Płocku w dobie Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939). Cz. 1 / Papierowski Andrzej Jerzy // Notatki Płockie. – 2001. – 1/186. – S. 3–8.
13. Tablice statystyczne Polski. 1923. – Warszawa–Bydgoszcz : Instytut wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1923.
14. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство «Української кооперації», 1964. – 624 с.
15. Держархів Волинської обл, ф. 1, оп. 2, спр. 84.
16. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / M. Sycz.– Warszawa : B.w., 1997. – 324 s.
17. AAN. Rada Spółdzielcza (dalej: RS), 248.